

ZAMANAGÓY PAREMIOLOGIYADA NAQIL-MAQALLARDI IZERTLEWDIŇ TIYKARǴI ÓZGESHELIKLERI

Orazbaev Z.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308549>

Naqıl-maqallar hárqanday millettiń ótmishi hám búgingi turmısın táriyiplew, salıstırıw hám úyreniwde biybaha kórkem qural wazıypasın atqaradı. XX ásirdeń aqırı hám XXI ásirdeń baslarındaǵı zamanagóy shet el paremiologiyası mashqalalarına baǵıshlanǵan izertlewler tiykarınan sıpatlamalıq-analitikalıq kózqarasta alıp barıldı. Sońǵı dáwirdegi qaraqalpaq til biliminde bolsa, naqıl-maqallardı antropocentristikalıq baǵdarda úyreniwge ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Bul baǵdardaǵı jumıslar paremiologiyanı frazeologiyadan tiykar alǵan, biraq folklortanıwda óz aldına orın iyelegen ilim tarawına aylandırıp, paremiyalıq birliklerdiń kommunikativlik hám pragmatikalıq potencialın tereń izertlew zárúrligi tuwılıp atırǵanlıǵın ayqın sáwlelendiredi.

Naqıl-maqallardıń sinkretikalıq tábiyatın, olardıń ayrıqsha kommunikativlik hám lingvistikalıq ózgesheliklerin, tutas birlik yamasa onıń ayırım komponentlerin tallaw imkaniyatın házirgi zaman jergilikli hám sırt el ilimpazlarınıń miynetleri dálillep berdi. Bul birlikler hár qıylı ilimiy paradigmalar sheńberinde tallanıp, hár qıylı tiller materialları boyınsha salıstırmalı túrde izertlenbekte. Bunday sistemalı jantasıwlar naqıl-maqallardıń: semantikalıq baylıǵı hám obrazlılıǵın; kognitivlik modelin; mádeniy kod sıpatındaǵı ayrıqsha belgilerin ashıwǵa xızmet etedi.

Paremiologiyanı izertlewge baylanıslı sońǵı rawajlanıw tendenciyaları dúnya til biliminde hár qıylı baǵdarlarda: sociallıq lingvistika, lingvistikalıq kontaktologiya, mádeniyatlararalıq kommunikaciya, kognitiv lingvistika hám pragmalıngvistika sheńberinde keń imkaniyatlardı iye bolmaqta. Kognitivlik qatnas bolsa, bul birliklerdiń máni payda etiw mexanizmlerin, konceptual strukturalar menen óz ara qatnasın hám olardı qollanıwda aktivlesetuǵın mental processlerdi anıqlaw imkaniyatın beredi. Nátiyjede, naqıl-maqallar milliy mádeniyattı sáwlelendiriwshi, xalıq oy-pikirin jámlestirgen hám sociallıq tájiriybenni úzliksiz dawam ettiriwshi áhmiyetli lingvokulturalogiyalıq birlik sıpatında payda boladı. Usı teoriyalıq jantasıwlar tiykarında naqıl-maqallardıń strukturası, kelip shıǵıwı hám funkcionál imkaniyatların sistemalı túrde tallaw olardıń til bilimindegi ornın jáne de anıǵıraq belgileydi. Sonlıqtan, naqıl-maqallardı pánleraralıq, kompleksli qatnas tiykarında izertlew keleshekтеgi lingvistikalıq, paremiologiyalıq hám mádeniyattanıw jumısları ushın bekkem ilimiy tiykar bolıp tabıladı hám zamanagóy til biliminiń eń perspektivalı baǵdarlarınıń biri sıpatında tán alınadı.

Zamanagóy til biliminde naqıl-maqallardı úyreniw dástúriy strukturalistik baǵdardan antropocentrikalıq paradigmaǵa qaray rawajlandı. Bul baǵdardıń dáslepki teoriyalıq tamirları V.fon Gumboldt hám L.Vaysgerberdiń miynetlerine barıp taqaladı. Atap aytqanda, L.Vaysgerber tildiń “ishki forması” haqqındaǵı Gumboldtlıq táliymatqa tiykarlanıp, “dúnyanıń lingvistikalıq kórinisi” teoriyasın jarattı. Sońınan, bul ideyalar E.Sapir hám S.Uorftıń “lingvistik salıstırmalılıq” gipotezası menen bekkemlendi. Bul teoriyaǵa kóre, til strukturası oylaw strukturasını hám sırtqı dúnyanı biliw jolın anıqlawshı tiykarǵı faktor retinde qaraladı.

Házirgi zaman paremiologiyasında naqıl-maqallar tómenдеgi eki óz ara baylanıslı aspekt birliginde tallanadı:

1. **Kognitivlik aspekt:** Bunda naqıl-maqallar xalıqtıń tariyxıy tájiriybesi, dúnyaqarası hám mental modelin sáwlelendiriwshi kognitiv birlik (freym, scenariy yamasa koncept) sıpatında izertlenedi. A.Vejbitskayanıń semantikalıq primitivler ideyası hám kognitiv lingvistikanıń metodları naqıl-maqallardaǵı “insan obrazın” hám “dúnya súwretin” ashıwǵa imkaniyat berdi [5]. Atap aytqanda, A.D.Toshevanıń zoonim komponentli naqıl-maqallar boyınsha izertlewlerinde haywanlar tımsalı arqalı sociallıq-ekonomikalıq waqıyalarǵa baha beriwdiń kognitiv modelleri anıqlanǵan[3:151].

2. **Pragmatikalıq aspekt:** Naqıl-maqallar sóylesiw protsessinde belgili bir kommunikativlik maqsetke baǵdarlanǵan sóylew akti retinde kórinedi. Pragmalingvistikanıń tiykarı Ch. Pirs, Ch. Morris miynetlerine barıp taqalsa, onıń til bilimindegi aktiv fazası J.Ostin hám J.Serl diń “sóylew aktleri” teoriyası menen baylanıslı. Naqıl-maqallardıń pragmatikalıq potencialı olardıń diskurstaǵı (ásirese siyasıy hám sociallıq diskurstaǵı) tásirsheńligin támiyinleydi.

Ózbek hám qaraqalpaq til biliminde de naqıl-maqallardıń lingvokulturologiyalıq hám pragmatikalıq tábiyatın úyreniw boyınsha P.Bakirov, B.Juraeva, Sh.Qalandarov sıyaqlı ilimpazlar tárepinen áhmiyetli jumıslar alıp barıldı. Máselen, Sh.Qalandarovtıń izertlewlerinde naqıl-maqalların evfemizacijalawdıń pragmatikalıq dárejeleri hám kognitiv tiykarları dálillendi [4:138].

XX ásir diń 60-70-jıllarına kelip, J.Ostin, J.Serl hám Z.Vendler diń logika-filosofiyalıq kózqarasları tiykarında sóylew akti teoriyası qalıplesti. Bul teoriya naqıl-maqallardı izertlewde revolyuciyalıq burılıs jasadı. Sebebi:

- Kommunikativlik niyet (illokuciya): Naqıl-maqal tek ǵana mánige iye ǵap emes, al sóylewshiniń anıq niyetin (máselen, násiyat beriw, eskertiw yamasa ayıplaw) bildiriwshi háreket birligi sıpatında qarala basladı.
- Referenciya hám kontekst: L.Linskiy hám P.Strosenniń referenciya

teoriyları maqallardıń janlı sóylewdegi real obyektlerge yamasa jaǵdaylarǵa múnásibetin anıqlawǵa jol ashtı [1].

Pragmatikanıń til bilimindegi statusı 1970-jıllardıń ekinshi yarımında, ásirese 1977-jıldan baslap Amsterdamda “Sóylew birliklerin úyreniw” hám “Tekstologiya” máselelerine arnalǵan arnawlı jurnaldıń basılıp shıǵıwı menen birjolata tastıyqlandı. Bul baǵdar naqıl-maqallardı dástúriy “statikalıq” úyreniwden “dinamikalıq” úyreniwge, yaǵnıy “hárekettegi til” dárejesine alıp shıqtı.

Solay etip, naqıl-maqallardıń kognitivlik hám pragmatikalıq aspektleri bir-birin toltradı: kognitivlik qatnas mánistiń sanada qalıplesiw mexanizmlerin (konceptual strukturalar) túsindirse, pragmatikalıq qatnas bul mánistiń real qatnas processinde qanday xızmet atqaratuǵınlıǵın dálilleydi. Nátiyjede, turaqlı dizbeklerdi pánleraralıq kompleksli qatnas tiykarında izertlew zamanagóy til biliminiń eń perspektivalı baǵdarı sıpatında tán alınadı.

Naqıl-maqallardı úyreniwde olardı tek ǵana turaqlı sóz dizbegi (frazelogizm) sıpatında emes, al millettiń intelektual hám mádeniy yadı sıpatında qaraw zamanagóy til biliminiń tiykarǵı talabı bolıp tabıladı. Á.Qızırovanıń naqıl-maqallarǵa bergen tómendegi táriypi biziń izertlewimiz ushın fundamental áhmiyetke iye: “Óz negizinde milliy tariyxıy rawajlanıw, ózine tán mentalitet, milliy realiya, milliy bolmıs, milliy stereotip, etalonlar sistemasına iye maqal-maqallar belgili bir xalıqtıń pútkil turmıs tájiriybesi haqqında kóp maǵlıwmat beretuǵın mádeniy málimleme deregi esaplanadı” [5:187].

Bizińshe, naqıl-maqallar — milliy mentalitettiń konsentraciyası: naqıl-maqallar tildegi ápiwayı gápler emes, al millettiń ásirler dawamında jıynaǵan “sociallıq filtri” bolıp tabıladı. Ondaǵı milliy stereotipler hám etalonlar xalıqtıń neni jaqsı, neni jaman dep biliwi, qanday qádiriyatlardı joqarı qoyıwı haqqındaǵı kognitivlik bazasın quraydı. Sonday-aq, mádeniy málimleme deregi sıpatındaǵı xızmeti: Naqıl-maqallardı “mádeniy málimleme deregi” dep bahalaw, olardıń informaciyalıq-kommunikativlik potencialınıń joqarı ekenligin dálilleydi. Yaǵnıy, maqal arqalı birlesken maǵlıwmat tek tildegi sózlerdi emes, al sol xalıqtıń pútkil bolmıs hám turmıs tájiriybesin (mental modelin) keleshek áwladqa jetkerip beredi.

Juwmaqlap aytqanda, naqıl-maqallardı Á.Qızırova kórsetkenindey, “mádeniy málimleme deregi” sıpatında úyreniw, olardaǵı mádeniy kodlardı ashıwǵa imkaniyat beredi. Bul bolsa, óz gezeginde naqıl-maqallardıń tek semantikasınıń emes, al olardıń kognitivlik modelleri hám pragmatikalıq tásirsheńliginiń (millettiń turmıs tájiriybesin sáwlelendiriw qabiletiniń) ilimiy áhmiyetin arttıradı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ахманова О., Магидова И.М. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика // Вопросы языкознания. - М., 1978. №3. - С.44.
2. Бушуй Т.А. Лексическая прагматика как обшелингвистический объект // Хорижий тил талимининг когнитив-прагматик тамойиллари,- Самарканд: СамДЧТИ, 2007, 18-20
3. Tosheva D.A. Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari: Filol. fan. bo'yicha fals. d-ri (PhD) diss... – Toshkent, 2017.
4. Qalandarov Sh.Sh. O'zbek lingvomadaniy muhitida xalq maqollari evfemizatsiyasi: Filol. fan. bo'yicha fals. d-ri (PhD) diss... – Qo'qon, 2019.
5. Қызырова Ә. Мақал-мәтел-лингвомәдени бірліктер. – Алматы: ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2008. №8. Б.187–190.
6. Маматов А.Э. Языковая картина мира как когнитивны феномен // Хорижий тил таълимининг когнитив-прагматик тамойиллари. - Самарканд: СамДЧТИ, 2007. 9-10.